

De aanloop tot de reformatie in Frans-Vlaanderen

Dr. Johan Decavele
stadsarchivaris
Gent (B)

Weinig gebeurtenissen uit de geschiedenis der Nederlanden spreken nu nog zozeer tot de verbeelding als de beruchte beeldenstorm, die in enkele weken door heel het land, van zuid naar noord, een spoor van vernieling trok langs kerken, kloosters en kapellen. Al uit de geschiedenislessen op de lagere school weet iedereen dat die storm op 10 augustus 1566 losbarstte in het Vlaamse Westkwartier, even over de huidige Belgisch-Franse grens. Dat gebeurde niet toevallig in dit gebied! Wellicht geen enkele landelijke streek van de toenmalige Zeventien Provinciën heeft in de zestiende eeuw zo duidelijk en zo intensief de intellectuele, sociaal-ekonomische en religieuze vernieuwingen beleefd als deze meest westelijke Nederlanden, meer konkreet omschreven: de oude kasselrijen Broekburg-Ambacht, Sint-Winoksbergen-Ambacht, Cassel-Ambacht en Belle-Ambacht. Dit gebied valt tegenwoordig ongeveer samen met het arrondissement Duinkerke en het loopt ook in België nog gedeeltelijk door ten zuidwesten van Ieper. Tussen ingeworteld traditionalisme en versnelde geestelijke emancipatie, eeuwenoude landbouweconomie en expansieve tekstielnijverheid, toenemende rijkdom van een ondernemersklasse en proletarisering van een steeds groter wordende arbeidersmassa, liepen evenveel breuklijnen, die daar op een schokkende wijze de maatschappij in beroering hebben gebracht.

Opvallend allereerst is de merkwaardige intellectuele infrastructuur die in dit gebied op de drempel van de Nieuwe Tijd werd opgebouwd. Ondanks zijn verwijdering van de grote haarden van cultuur, ontstond er in het Westkwartier een - voor het toenmalige West-Europa waarschijnlijk uniek - net van degelijke scholen, dat zich uitstreckte tot in onooglijke dorpjes als Boeschepe, Quaëdypre, Wylder, Westcappel, Herzeele. Onderwijs in het Latijn, en in vele gevallen zelfs in het Grieks, werd verstrekt in Belle, Sint-Winoksbergen, Cassel, Hazebrouck, Hondshoote, Duinkerke, Waasten, Boezinge, Mesen, Boeschepe en Wormhoudt door mensen met klinkende namen in de toenmalige humanistenmilieus als: Paul Liebaert (Leopardus) uit Izenberge, Pieter van den Hove (Curius) uit Sint-Winoksbergen, Jacob de Pape (Papius) uit Ieper, Stefaan de Grave (Comes) uit Belle, Lieven van der Cruyce (Crucius), uit Ename, François de Vos (Vulpes) uit Steenvoorde, Jan Laurens (Laurentii) uit Hazebrouck, Passchaas de Zoutere uit Hondshoote, Basconius, vermoedelijk uit Belle, Loys Gens (Gensius) uit Sint-Winoksbergen, Christiaan Kellenaer (Cellarius) uit Izenberge, Jacob de Slupere (Sluperius) uit Belle, Jan van Mussem uit Wormhoudt, Jan de Spouter (Despauterius) uit Ninove. Van de kwaliteit van het aldaar genoten onderricht getuigt ook wel dat tussen 1485 en 1569 minstens 800 jongens uit het Westkwartier aan de Leuvense universiteit gingen studeren. Uit dit boeiend geleerdenmilieu kwamen tal van prominente humanisten en wetenschapslui voort die naam maakten aan de universiteit te Leuven, in kringen van het Hof te Brussel, in Brugge (de historicus Jacob de Meyer!), in Parijs en zelfs - in het reformatorische kamp - in Marburg, Duisburg en Bremen.

Dit intellectuele klimaat moest uiteraard een weerslag hebben op de kritische beleving van de religieuze problematiek. Ook al stelden de meeste gestudeerden zich uiteindelijk resoluut aan de zijde van de roomse ortodoksie, toch staat anderzijds het feit dat een groot aantal intellectuelen van het Westkwartier naar de nieuwe religie overgingen, of er openlijk hun sympathie voor betuigden, niet helemaal los van de geestelijke

emancipatie zoals ze uit het hoogstaand onderwijs was voortgevoerd.

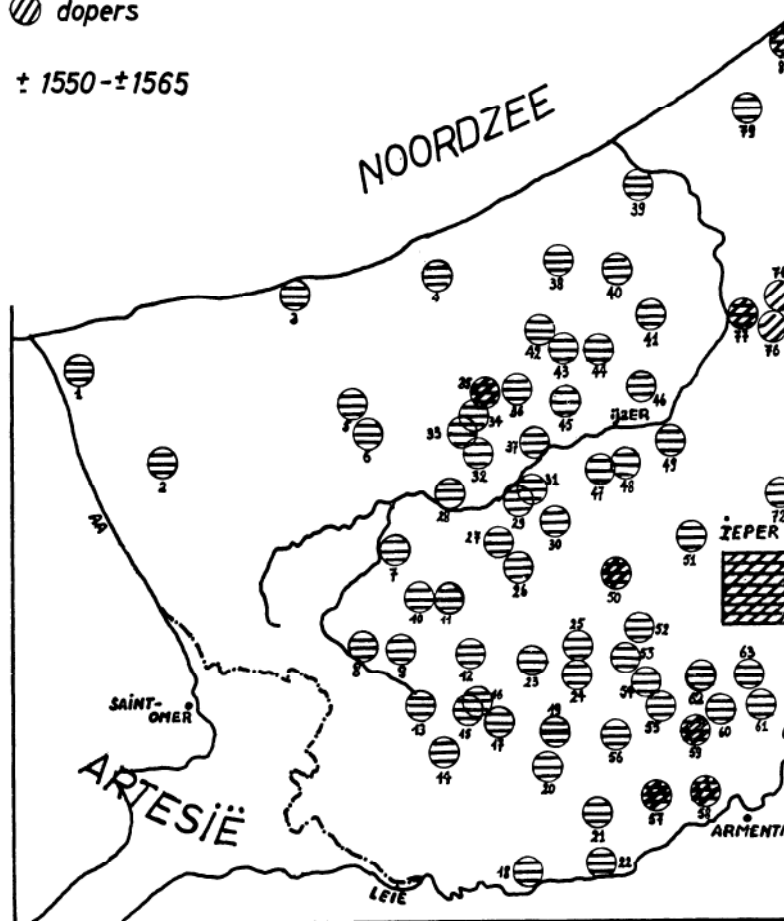
Dichter bij het gewone volk stonden de rederijders, veelal mensen uit de middenstand en de kleine burgerij die zichzelf geroepen achtten om aan volksoontwikkeling te doen en voor ontspanning en vermaak te zorgen. Bijzonder bloeiend waren hun genootschappen in de Westhoek. Daar werkten immers een kwart van de ongeveer 85 rederijderskamers die in de zestiende eeuw binnen de grenzen van het oude graafschap Vlaanderen actief waren. Over hun prestaties in deze periode is slechts schaarse informatie tot ons gekomen, maar veel van wat we er wél van weten is als het ware omhangen met een waas van „heterodoksie” of nieuwgezindheid. Zo zijn er berichten over een spel van zinne dat omstreeks 1545 te Wormhoudt opgevoerd werd, en dat in kringen van het Hof te Brussel als uitgesproken ketters werd bestempeld. De auteur was de reeds genoemde Jan van Mussem, kapelaan en onderwijzer van de Latijnse school te Wormhoudt en tevens faktor van de plaatselijke rederijderskamer. Enkele jaren later, in de Paasweek van 1548, liet de onderwijzer van Loker, Pieter van Guelen, in Kemmel een zinnespel opvoeren dat volgens de overheid eveneens vol ketterse dwalingen was. In 1556 werd te Dranouter een ketters rederijdersspel in beslag genomen dat daar in juli van dit jaar opgevoerd was. Rond dezelfde tijd stelde de Hondschotse overheid een onderzoek in naar verdachte rederijdersactiviteiten. In Boeschepe hield de priester-onderwijzer Willem Damman, die later kalvinistisch predikant zou worden, zich onledig met het schrijven van dichtwerken in dienst van zijn protestantse overtuiging.

Nauw aansluitend bij de activiteiten van de rederijderskamers was het optreden van de volksdichters, straatmuzikanten en liedjeszangers. De brutale lach, de schalkse spot waren immers ook de gevestigde rederijder niet vreemd. Hoe dikwijls is hij opgetreden als leverancier van tendentieuze stukken? Hoe dikwijls heeft hij zelf met zijn rijmen succes gezocht bij het brede publiek, of heeft hij zijn vaardigheid aangewend om ruchtbaarheid te geven aan zijn persoonlijke overtuiging

⊖ gereformeerden-calvinisten

⊗ dopers

± 1550 - ± 1565

De verspreiding van het protestantisme in de Westhoek in de jaren 1550-1565.

1. Grevelingen - 2. Broekburg - 3. Duinkerke - 4. Ghyvelde - 5. Sint-Winoksbergen - 6. Quaëdypre - 7. Wormhoudt - 8. Zuydpeene - 9. Cassel - 10. Oudezeele - 11. Winnezele - 12. Steenvoorde - 13. Honddeghem - 14. Hazebrouck - 15. Caëstre - 16. Eecke - 17. Vleteren - 18. Mergem - 19. Meteren - 20. Merris - 21. Zoeterstede (Le Doulieu) - 22. Stegers (Estaires) - 23. Godewaersvelde - 24. Berthen - 25. Boeschepe - 26. Watou - 27. Houtkerque - 28. Bambeke - 29. Haringe - 30. Proven - 31. Roesbrugge - 32. Oostcappel - 33. Rexpoede - 34. Killen - 35. Hondshoote - 36. Leisele - 37. Beveren-IJzer - 38. Veurne - 39. Nieuwpoort - 40. Avekapelle - 41. Lampernisse - 42. Wulveringem - 43. Vinkem - 44. Alveringem - 45. Gijverinkhove - 46. Lo - 47. Westvleteren - 48. Oostvleteren - 49. Reninge - 50. Poperinge - 51. Elverdinge - 52. Reningelst - 53. Westouter - 54. Loker - 55. Dranouter - 56. Belle (Baillleul) - 57. Steenwerck - 58. Nipkerke (Nieppe) - 59. Nieuwkerke - 60. Wulvergem - 61. Mesen - 62. Kemmel - 63. Wijtschate.

en om te proberen anderen daarvoor te winnen? Slechts enkele namen van deze volksdichters zijn in de - voornamelijk gerechtelijke - documenten bewaard gebleven. We kennen Willem Cousture, alias Lersekin, die op 16 juli 1530 in Nieuwkerke terechtgesteld werd omdat hij verboden boeken had gelezen, ketterse liederen had gemaakt en deze in het openbaar had voordragen. Ook in Nieuwkerke-bij-Belle verkocht vijf jaar later Joos de Baer, afkomstig uit Breda, verdachte boeken, liederen en pamfletten. De Ieperse rederijker Francois de Jonghe, die in 1539 verschillende plaatsen in het Westkwartier had aangedaan met zijn liederen en refreinen tegen het vagevuur, de biecht, de gebeden voor overledenen en tegen de paus als antichrist, werd in augustus 1540 terechtgesteld. Berichten over „suspecte ende quade liedekins” vernemen we nog uit Sint-Jans-Cappel, waar in 1554 Franche de Zanghere bedrijvig was. Het bleek dat hij met zijn gedrukte blaadjes voornamelijk de Vlaamse jaarmarkten afliep. Een Leidenaar, Damiaan Vincentszuene, schuimde in 1556 met gelijkaardige koopwaar het gebied tussen Nieuwpoort en Duinkerke af. De verlopen dichter Nicasis Calemout uit Wormhoudt ging zelfs in de gevangenis door met het maken van teksten en liedekens ter verheerlijking van terechtgestelde protestanten. De teksten liet hij „in diverssche quartieren” verspreiden. Hondshoote en omgeving werden met „onbeoorlicke bryefven smakende van heresie” bewerkt door Jan Robyn. Het is duidelijk dat zowel de rederijkers als de volksdichters, door hun toespelingen op het aktuele maatschappelijk gebeuren, door hun onvormelijk en direkt kontakt met de toehoorders, door de nonchalance waarmee ze in sterk gekruide teksten durfden te spotten met wat als heilig en onaantastbaar werd geacht, in brede kring een stempel hebben gedrukt op de gedachten- en gevoelswereld van hun populair gehoor. Geen wonder dan ook dat tijdens een grootscheeps onderzoek in Zuidwest-Vlaanderen in 1555 bij tal van huiszoekingen gedrukte en handgeschreven liederen en refreinen werden aangetroffen die weinig vleidend waren voor de voorvaderlijke religie.

Ook druksels dus, zo bleek uit het gerechtelijk onderzoek.

En inderdaad, de betekenis van de boekdrukkunst voor de verbreiding van allerlei nieuwe ideeën in de zestiende eeuw is bekend. Boekhandels in Frans-Vlaanderen hadden hierin ruimschoots hun deel. Al in 1527 verkocht Jan Corbel in Duinkerke „luttersche bouxkens”; ze werden in beslag genomen en publiekelijk verbrand. Hetzelfde gebeurde op 21 maart 1528 met een grote hoeveelheid verdacht drukwerk, zowel boeken als prenten en pamfletten, die in de winkel van Dierik Kits in Sint-Winoksbergen waren aangetroffen. Een nieuw onderzoek in de Bergense boekhandels in 1546 bracht weer een groot aantal „ketterse” boeken aan het licht. De beruchte inquisiteur Pieter Titelmans hield vanaf dat ogenblik de boekenwinkels van Sint-Winoksbergen nauwlettend in het oog. Vanuit zijn standpunt beschouwd was dat ook nodig. Boekhandelaar Jacob Maren en boekbinder Antheunis Voet werden in 1558 opgebracht onder verdenking van ketterij. Na zijn vrijlating ging Maren gewoon door met het verkopen van hetzelfde soort gewraakte druksels. Maar toen hij merkte dat de inquisiteur hier weer lucht van gekregen had, nam hij in 1560 wijselijk de vlucht. Ook boekhandelaar Jan Matsuert, die in 1561 voor het gerecht gedaagd werd om over zijn geloof verantwoording af te leggen „als suspect van heresien”, verkoos, naar het voorbeeld van zijn beroepsgenoot, de wijk te nemen. Dat de boekhandelaars van Sint-Winoksbergen zo hardnekkig verdachte literatuur bleven betrekken uit den vreemde, ook al wisten ze heel goed wat ze daardoor op het spel zetten, wijst er voldoende op dat er in het door hen bediende gebied wel degelijk vraag bestond naar dergelijke publikaties.

Dit succes is dan ook een vrij betrouwbare barometer voor de vorderingen van de nieuwe religieuze ideeën. Vanaf 1530 werden reeds sporadisch „kettters” gesignaleerd in plaatsen als Hondskoote, Nieuwkerke, Poperinge, Haringe, Sint-Winoksbergen, Wormhoudt, Godewaersvelde, Caëstre, Hazebrouck. Men kwam hier bijna telkens tot de ontdekking dat zich, meestal rond een paar geletterden, kleine groepen bijbellezers hadden gevormd. Dezen gingen zich zeer kritisch opstellen tegenover de kerkelijke verplichtingen en roomse ce-

remoniën, maar ze kunnen slechts zelden echte protestanten genoemd worden, omdat ze er nog niet aan dachten zich af te keren van de roomse Kerk. Een uitzondering vormden de wederdopers. Na het débâcle van hun Nieuwe Jeruzalem dat de dopers in de Westfaalse stad Münster met geweld hadden willen vestigen (1534-35), zochten een aantal opgejaagde anabaptisten hun toevlucht in Vlaanderen. Ze slaagden er vanaf 1535 in een kleine kern op te bouwen in het volkrijke Hond-schoote, waarschijnlijk met vertakkingen tot in Sint-Winoks-bergen, Duinkerke en Cassel. Dezen wendden zich wél radi-kaal af van de officiële Kerk door in eigen kring een zuivere gemeente van Kristus te vormen. Een ongemeen strenge re-pressie, die gepaard ging met enkele terechtstellingen, maak-te echter al in 1538 een eind aan haar bestaan.

Tot het midden van de zestiende eeuw leek het protestan-tisme duidelijk een randverschijnsel gebleven te zijn in de samenleving van de Vlaamse Westhoek. Enkele eksekuties van mensen die niet omwille van misdaden van gemeen recht, maar om een individuele geloofsovertuiging veroordeeld wa-ren, zullen het publiek wel hebben beroerd, maar weinigen zagen hierin toen reeds verboden van een grondige reli-gieuze ommekeer. De goed geïnformeerde waarnemer kon-stateerde niettemin reeds allerlei symptomen die hem aan de duurzaamheid van dit rustig religieus patroon konden doen twijfelen.

De gegrondheid van deze inzichten zou blijken tegen het einde van de regering van Karel V, toen het protestantisme in westelijk Vlaanderen heel vlug een beweging werd die met geen razzia's of brandstapels meer te stuiten was. Het „do-perdom” kon zich, in weerwil van de meedogenloze vervol-ging, na 1550 opnieuw ontwikkelen in plaatsen als Waasten, Nipkerke, Steenwerck, Belle, Nieuwkerke en vooral Hond-schoote. Maar alle revolutionaire aspiraties waren tans ver-dwenen, de doopsgezinden gingen zich integendeel afzonde-ren van de zondige wereld en sloten zich op in hun „heilige gemeente zonder vlek of rimpel”.

Een veel sterkere impact op het maatschappijbeeld had het

gereformeerd protestantisme, dat spoedig in kalvinistische paden geleid zou worden. Twee eksterne factoren hebben mede hun invloed gehad op deze ontwikkeling. Allereerst was er de troonsbestijging van de katolieke Mary Tudor in Engeland in 1553, waardoor een einde werd gemaakt aan het bestaan van de bloeiende Nederduitse protestantse Vluchtelingenkerk in Londen. Verscheidene émigrés staken het Kanaal over naar Calais, Grevelingen, Duinkerke of Nieuwpoort om zich in het industriegebied van West-Vlaanderen te vestigen. Daar droegen ze hun religieuze ideeën in brede kring uit. De ontstane binding bleef behouden nadat onder Elisabeth I de Vluchtelingenkerk in 1559 in Londen weer was opgericht. Een tweede Gemeente te Sandwich aan de Engelse zuidkust (1561), weldra aangevuld met een derde te Norwich (1565), op amper enkele uren varen van de Westvlaamse havens, maakten van de Westhoek een ideale invalspoort, zowel voor heen en weer reizende Nederlandse emigranten, als voor protestantse predikanten die in het moederland de prediking van het Woord wilden beginnen. Tekenend voor deze enge banden met Engeland is wel dat de Nieuwkerkse chirurgijn Jacob Dieusart tijdens zijn gevangenschap te Veurne in 1560 niet alleen Zwingli en Calvijn, maar ook de leiders van de Emigrantenkerk Johannes a Lasco en Martin Micron aanwees als dé grote reformatoren.

De tweede eksterne faktor was de nabijheid van Frankrijk. De leer van Calvijn, zoals ze door de prediking van Pierre Brully in Doornik, Rijsel en Valenciennes haar intrede had gedaan in de Nederlanden, kon slechts tijdelijk de pas worden afgesneden. Vooral na de Vrede van Cateau-Cambrésis in 1559, waardoor het grensverkeer met het hugenootse Frankrijk versoepeld werd, lag het Westkwartier breed open voor de kalvinistische invloeden uit dat land.

Rekening houdend met wat in het begin van dit opstel al werd gezegd, kreeg de krachtig opdagende beweging spoedig enige aanhang in kringen van de plaatselijke „intelligentsia”. Om slechts enkele namen te noemen van hen die ons als aanhangers van de nieuwe leer bekend zijn: de kar-

meliet Pieter Dathenus uit Cassel (1551), de onderwijzer Joos Laureins uit Zuydpeene (1551), meester Jan van Muelene uit Steenwerck (1554), onderwijzeres Jehanne Jeurdekens (1556) en Hendrik de Beer, één der pastoors (1557), beiden uit Hond-schoote, schoolmeester Pieter Vlaminck uit Nieuwkerke (1557), de geestelijken Pieter Hazaert uit Belle of Dadizele (1557) en Willem Damman uit Boeschepe (1558), kapelaan Jan Hendrickx uit Alveringem wonende te Hond-schoote (1560), schoolmeester Joos Seys uit Mesen (1560), kapelaan Karel Wicke uit Nieuwkerke (1560), Pieter, schoolmeester te Haze-brouck (1560), pastoor Jan Ruebelinc van Watou (1561), de augustijn Jacob de Buyzere uit Hondeghem (1560), meester Lowies Borre, chirurgijn te Quaëdypre (1563), meester Filips Roussel, chirurgijn te Morbecque (1563), meester Franchois de Deckere, chirurgijn te Hond-schoote (1563), Jan Spanoo-ghe, priester-onderwijzer te Herzeele (1564), Pieter de Mey, pastoor van Caëstre, Jan de Codts, landmeter, en meester Noë Touret, schoolmeester, beiden uit Hond-schoote (1564). De betekenis van die nieuwgezinden uit de intellektuele bo-venlaag voor de doorstroming van de protestantse ideeën naar onder kan nauwelijks overschat worden. De simpele handarbeiders en boeren, die maar zelden de bestaansreden zelf van hun geloof wisten te verwoorden, voelden zich door de stellingname van deze personen van aanzien gesterkt om datgene waarvoor ze misschien in stilte sympatie voelden openlijk te belijden.

Was de „geleerdenwereld” ontvankelijk voor de nieuwe re-ligieuze denkbeelden, dan heeft het protestantisme in de Westhoek voornamelijk ingang gevonden onder degenen die in de weefindustrie tewerkgesteld waren. Dit opvallende feit eist enige verduidelijking vanuit de sociaal-ekonomische kon-tekst.

Het is bekend dat in de zestiende eeuw de lukse-lakennijver-heid in de grote Vlaamse steden al bijna uitgedoofd was en dat ook de zogenoemde nieuwe draperie in de „smalle ste-den” en op het platteland meestal reeds over haar hoogtepunt heen was. Uit de bronnenpublicaties van Henri De Sagher

en medewerkers en uit de werken van Emile Coornaert blijkt dat er op dat ogenblik in de kasselrijen Cassel, Sint-Winoksbergen en Belle nog ijverig minder fijne wolsoorten dank zij een minder omslachtige bewerking tot goedkope lakens werden verwerkt. Vooral Hondshoote stak hier véér boven alle andere plaatsen uit door een intense bedrijvigheid in de saai-nijverheid. De „sayen”, lichte goedkope stoffen, kenden in de zestiende eeuw een enorm sukses, niet alleen omdat er gretige vraag naar was in de plaatselijke kledingindustrie ten behoeve van minder vermogende klassen, maar ook omdat ze hun weg vonden naar de warme landen aan de Middellandse Zee en in de overzeese kolonies. De indrukwekkende produktiecijfers liepen op van 28.000 saailakens in 1528 tot een jaarlijks gemiddelde van 100.000 stuks tussen 1561 en 1569. De vrije arbeidsmarkt, slechts weinig geremd door ambachtelijke reglementeringen of korporatieve beperkingen, lokte een massa inwijkelingen aan van het omliggende platteland, uit de hele Nederlanden, en zelfs uit Duitsland en Frankrijk. Van ongeveer 2500 inwoners in 1469 was de bevolking omstreeks 1560 gestegen tot ongeveer 15.000 hoofden. Alleen al in het jaar 1561 zouden 300 gezellen en 34 meesters zich hebben laten inschrijven in het ambacht, bijna allen afkomstig van buiten Hondshoote. Die stormachtige ontwikkeling van Hondshoote, dat toen bijna even volkrijk was als het tekstielcentrum Leiden en de handelsstad Frankfurt, de helft meer inwoners telde dan Ieper en Valenciennes, en vijf keer zo groot was als de nabijgelegen hoofdplaats van de kasselrij, Sint-Winoksbergen, valt duidelijk af te lezen uit de bewaard gebleven plattegrond van Jacob van Deventer (1567): een groot marktplein met vandaar, langs de toegangswegen, een wijd uitlopende sterbebouwing die - niet gehinderd door stadsmuren of versterkingen - steeds dieper in het omliggende platteland drong naarmate er nieuwe inwijkelingen aankwamen. Aan de periferie woonden de minst goeode arbeiders; soms hokten ze er met drie of meer gezinnen samen in de schamele huizen.

In de schaduw van Hondshoote betekende de draperie een welkome bron van inkomsten voor plaatsen als Westouter,

Vleteren, Kemmel, Nipkerke, Godewaersvelde, Cassel, Dranouter, Eecke, Belle, Wormhoudt, Ledringhem, Steenvoorde. Mese en St.-Winoksbergen gingen in de zestiende eeuw snel achteruit maar konden, evenals Hazebrouck, wél hun belangrijke marktfunctie behouden. Een uitschieter in deze landelijke draperieplaatsjes was nog Nieuwkerke. Oppericht op het ogenblik dat in Hondshoote de saainijverheid tot stand kwam, nam de lakenindustrie hier een dergelijke omvang aan dat sinds 1516 eigen markthallen gehuurd konden worden in Antwerpen en Bergen-op-Zoom. Vermelden we tenslotte nog de betekenis van de tekstielnijverheid te Armentières, aan de rand van het hier beschouwde gebied, maar waarvoor ook arbeiders uit de Westhoek hebben gewerkt.

De hoge vlucht van de tekstielindustrie in westelijk Vlaanderen ging gepaard met een toenemende proletarisering van de arbeiders. Dit was het resultaat van de kapitalistische geest die in deze eeuw geboren werd. Waren velen tot in het begin van de zestiende eeuw nog tekstielarbeiders die zelf hun produkten aan de man brachten, weldra ging de overgrote meerderheid werken voor rekening van kooplieden en ondernemers die de grondstoffen verschafte en de afgewerkte produkten weer ophaalden. Er werd nog slechts geproduceerd voor de verkoop in het groot voor de markt van Antwerpen. Meer en meer arbeiders hadden hun werktuigen niet meer in eigendom, zodat ze afdaalden tot de rang van simpele loontrekkenden. In Hondshoote en in mindere mate ook in Nieuwkerke vormden groepen van die loontrekkenden, inwikkelingen of werklieden die van buiten kwamen om tijdens de week te werken, een min of meer vlottende massa. De oude zekerheden van het onveranderlijke en op geestelijk gebied probleemloze milieu van familie, bure en vrienden rondom de richtingaanduidende kerktoren van het geboortedorp, verdwenen zodra de arbeider opgenomen werd in de onorganische massa van de „ontwortelde” proletariërs. De handelaars en ondernemers van hun kant werden in hun ideeënwereld mede beïnvloed door hun kommerciële kontakten met sommige protestantse kringen in de zakenwereld van Antwerpen en van de Waalse industriesteden in het Zuiden.

Op die open maatschappij heeft de religieuze omwenteling gemakkelijk kunnen inspelen. In de sterkst geïndustrialiseerde dorpen, Hondshoote en Nieuwkerke, bereikt het aantal vervolgd in de periode 1530-1565 pieken van respectievelijk 157 en 98. In 1536 kon een heftige discussie over de religie in Hondshoote al leiden tot doodslag; de eerste terechtstelling in Nieuwkerke vond plaats in 1530, in Hondshoote in 1538, lang dus voordat men elders in Vlaanderen, altans buiten de grote steden, erover dacht tot dergelijke rigoureuze maatregelen te moeten overgaan. Sinds de jaren vijftig was de protestantse vloedgolf niet meer te stuiten. Heel het industriegebied werd er in opgenomen, weliswaar niet overal in even grote mate als in Hondshoote en Nieuwkerke, waar in 1566 nauwelijks 20 % van de bevolking nog aan zijn paasplicht voldeed, maar toch zo omvattend dat de afgevaardigden van de Raad van Vlaanderen die in 1561 hier een grondig onderzoek hadden ingesteld, aan de landvoogdes rapporteerden: „De toepassing naar de letter van de plakaten op de ketterij zou hier gelijk staan met het aanrichten van een verschrikkelijke slachting”. Tekenend voor de sterke infiltratie van het protestantisme in de tekstielmidden is wel dat de prokureur-generaal in het begin van de jaren zestig juist het *Hallenbouck van sayen* van Hondshoote als basisdocument gebruikte voor zijn onderzoek naar ketteren en gevluchten.

Ongetwijfeld behoorden velen van hen tot die „ontwortelden” over wie we het al hadden. Minstens 37 % van de protestanten te Hondshoote waren inwijkelingen, de meesten uit de omliggende plaatsen van het Westkwartier, anderen uit de streek van Kortrijk, uit Tielt, Gent, Brugge, Alkmaar, Dordrecht, Rijsel, Artesië. Volgens de gerechtelijke overheid werd Hondshoote een veilig schuiloord geacht voor al wie door de sekte was aangetast. Ook de inquisiteur deed zijn beklag over „ceulx qui s’absentent en grand nombre et surviennent de nouveau à toute heure”, en wat het aantal protestanten te Hondshoote betreft, sprak hij van „ung abysme”, een afgrond! Zonder een goed bewapende eskorte durfde hij zich niet eens meer in het gebied wagen. Volgens de gerechtsambtenaren uit Gent bestond het enige probate middel om in

Hondschoote een groot aantal kettters te arresteren hierin, dat men 's nachts met een sterke ruitermacht het dorp zou omsingelen en hermetisch afsluiten, opdat niemand zou kunnen vluchten of zich verstoppen.

In dit woelige Westvlaamse industriegebied werd het vroegst aan een gewelddadige oppositie gedacht tegen de inquisitie. Op een ogenblik dat de konsistories te Londen en Antwerpen nog eindeloos aan het diskuteren waren over het recht op weerstand tegen een „goddeloze” overheid, ging men hier al tot de praktijk over. De beginnende jaren zestig waren een aaneenschakeling van ophefmakende gebeurtenissen: een openbare gewapende preek te Boeschepe in 1562, gevangenisbraken in Armentières, Hondschoote, Mesen en Ieper, pogingen tot aanslagen op de inquisiteur Pieter Titelmans, doodsbedreigingen tegen de vervolgers en de dreiging de voornaamste Vlaamse steden in brand te steken, ernstige rellen tijdens de gerechtelijke akties tegen protestanten of tijdens terechtstellingen.

Ongetwijfeld vormden dus de sociaal-ekonomische factoren een voorname achtergrond voor de snelle penetratie van het kalvinisme in de Westhoek. Ze hebben er het opstandige karakter van deze reformatorische stroming mede bepaald. Toch kan men de beweging geenszins herleiden tot alleen maar een uiting van sociaal-ekonomisch verzet. De vele bewaard gebleven brieven van vluchtelingen of de geloofsbelijdenissen van gevangenen en terechtgestelde protestanten tonen aan dat het in de eerste plaats ging om een zuivering van de leer, een vernieuwing van geloof en levenshouding, een individuele heiliging. De protestantse leiders hebben ernaar gestreefd die religieuze vernieuwing te institutionaliseren. In tegenstelling tot Zwitserland, Duitsland, Skandinavië en Engeland, waar de reformatie van de bestaande kerk werd doorgevoerd onder leiding van de wereldlijke overheid, probeerden ze hier, gezien het streng repressieve klimaat, een hechte kerkorganisatie op te bouwen naast de bestaande kerk, geheel los van de wereldlijke overheid. Naast Antwerpen, Doornik, Rijsel en Valenciennes, bood het Westkwartier hiervoor

reeds vroeg geschikte mogelijkheden. Een lijst van meer dan twintig voorgangers, predikanten, hulppredikanten, „weetdoenders”, die we al in de jaren 1560-1565 - dus lang voor de definitieve doorbraak in het Wonderjaar 1566 - zien opereren in dit gebied, biedt een bijna indrukwekkend beeld van de dynamiek waarmee het kalvinisme zich daar toen al manifesteerde. Waarschijnlijk al in 1561 bestonden er in Hondshoote en in Nieuwkerke georganiseerde kruisgemeenten, met eigen predikanten en eigen konsistories. Ook al tekenend voor de uitstraling van het kalvinisme in het meest westelijk deel van Vlaanderen is wel de vaststelling dat rondreizende predikanten van hieruit leiding gingen geven aan gereformeerden van soms ver afgelegen steden als Gent, Brugge, Eeklo, Axel, Oostende. Zo kan men terecht stellen dat Frans-Vlaanderen vanaf 1560 de speerpunt werd van het kalvinisme in Vlaanderen. Dat de met zoveel heilige verontwaardiging gevoerde vernieling van de „afgodsbeelden” in augustus 1566 vanuit dit gebied begon, was geen louter toeval.

Bibliografie:

Het intellectuele leven in het Westkwartier wordt behandeld door L. Detrez, *Erasmus et ses amis du West-Quartier*, in: *Annales du Comité flamand de France*, XLV (1954), pp. 233-269, en vooral door H. De Vocht, *History of the foundation and the rise of the Collegium Trilingue Lovaniensis, 1517-1550*, 4 dln., Leuven, 1951-1953. Voor de sociaal-ekonomische verhoudingen raadplege men de bronnenuitgave van H.E. De Sagher en medewerkers (*Recueil de documents relatifs à l'histoire de l'industrie drapière en Flandre, II: Le sud-ouest de la Flandre*, 3 dln., Brussel, 1951-1966), de werken van E. Coornaert (*La draperie-sayetterie d'Hondshoote*, Parijs, 1930; *L'Industrie de la laine à Bergues-Saint-Winoc*, Parijs, 1930; een samenvattend beeld in *La Flandre française de langue flamande*, Parijs, 1970) en het boek van H. Van der Wee (*The Growth of the Antwerp Market and the European Economy (fourteenth-sixteenth centuries)*, 3 dln., 's-Gravenhage, 1963).

Van onschatbare waarde voor de religieuze problematiek is de bronnenuitgave van E. de Coussemaker, *Troubles religieux du XVIe siècle dans la Flandre Maritime, 1560-1570*, 4 dln., Brugge, 1876. De hierin opgenomen documenten wist M. Backhouse aan te vullen met niet gepubliceerd archiefmateriaal voor zijn interessante studie *Beeldenstorm en Bosgeuzen in het Westkwartier (1566-1568)*, Kortrijk, 1971. Erich Kuttner, in zijn bekend maar omstreden boek *Het Hongerjaar 1566*, Amsterdam, 1964(2), heeft in de bijzondere sociaal-ekonomische verhoudingen in het industriegebied van West-Vlaanderen ruim stof geput om zijn stelling te staven dat de religietroebelen niets anders waren dan een klassenstrijd avant-la-lettre.

De geschiedenis van de Westvlaamse dopers is behandeld in het werk van A.L.E. Verheyden, *Geschiedenis van de doopsgezinden in de Zuidelijke Nederlanden in de XVIe eeuw*, Brussel, 1959. Voor een gedetailleerd overzicht van het geheel van de in dit artikel behandelde problematiek, zie J. Decavele, *De dageraad van de reformatie in Vlaanderen*, 2 dln., Brussel, 1975, vooral dl. I, p. 217-229, 280-287, 388-432, 496-506, 543-588. In dl. II zijn gegevens bijeengebracht over zowat 500 personen uit het meest westelijk gedeelte van Vlaanderen die reeds vóór 1566 bij het protestantisme betrokken waren. Tevens vindt men hier cijfers in verband met de slachtoffers van de inquisitie en de repressie.

Résumé:

Dans la première moitié du seizième siècle, la Flandre française disposait d'une importante infrastructure intellectuelle. L'éveil de la pensée de l'élite culturelle et la foi de l'homme de la rue, qui aiguise constamment son esprit critique, déterminent la formation d'un nouveau climat religieux. Entre ces deux groupes se trouvent encore les rhétoriciens et les poètes populaires: ils ont contribué, chacun de leur manière, à libérer le peuple de l'emprise puissante de l'Eglise catholique. Or, c'est surtout l'industrialisation poussée qui a fortement touché cette région rurale: songeons aux activités commerciales des négociants et des entrepreneurs, qui entretenaient des relations avec les plus importants centres protestants, et surtout à la présence d'une masse ouvrière plus ou moins homogène mais abandonnée. Vers 1530 déjà, les influences protestantes ne manquent pas de se manifester. Pendant une brève période, les anabaptistes parviennent à s'installer dans leurs communes, mais après la sévère répression de 1538, cela allait durer jusqu'après 1555 avant qu'ils ne soient de nouveau capables de se grouper dans leurs communautés isolées. A cette époque, la tendance réformatrice était devenue fort importante et elle allait prendre bien vite un aspect nettement calviniste. Dès à présent, cette région industrialisée de l'Ouest, avec sa société en mouvement, allait jouer un rôle de premier plan dans la percée de la Réformation, et ceci parce que d'une part la région était fort attrayante pour les réfugiés néerlandais protestants qui revenaient de Londres ou de Sandwich et, d'autre part, parce qu'elle était fort ouverte aux influences huguenotes de la France à l'époque de paix succédant au traité de Cateau-Cambrésis. En 1561, les premières églises protestantes bien organisées sont érigées dans les deux plus importants centres industriels, Hondshoote et Nieuwkerke. Tout comme en France, à Tournai, à Valenciennes et à Lille, en 1561-62, une aile radicale prend le dessus et autorise, stimule même une opposition violente contre les autorités «athées et tyranniques». La répression impressionnante n'a réussi à apporter que quelques années de calme seulement. Les tensions ne se dissipaient point et, suite aux circonstances politiques, elles devaient éclater en 1566.